

СУТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Микола КУБАЄВСЬКИЙ

Copyright © 2005

Постановка суспільної проблеми. Досвід років незалежності нашої держави переконливо доводить, що основним пріоритетом і магістральним орієнтиром суспільного життя та державотворення є українська національна ідея. Ігнорування її неспростовних імперативних вимог приводить до значних втрат в усіх сферах теоретичної і практичної діяльності соціуму. Аналіз змісту цієї ідеї, пізнавальних можливостей, концептуально-методологічного застосування при розв'язанні соціальних проблем – принципово важливі кроки на шляху становлення громадянського суспільства і побудови правової держави. Відтак основна увага спрямована на використання понятійно-категоріального інструментарію національної ідеї у загальному форматі дослідження логіки розвитку нації, зреалізування етнічного і політичного підходів до пояснення націє- і державотворення, глибинних психологічних основ її функціонування.

Аналіз останніх досліджень з даної проблеми. Багатоманітний спектр досліджень української національної ідеї сфокусований на її здатності гармонізувати, об'єднувати, синтезувати уявлення, знання, дії і вчинки індивідів, соціальних груп, етносів і націй у їх системному розвитку і самовдосконаленні. Філософському осмисленню національної ідеї як засобу відтворення досвіду минулого та його використання в духовному житті нації присвячені дослідження О. Забужко, М. Лук, О. Тимошенко, М. Пірен, Б. Попова, А. Свідзинського та ін. На такі її характеристики як можливість, дійсність, імовірність, котрі постають як ціннісні категорії звертають увагу А. Лазарук і О. Тимошенко. М. Лук обґрунтовує синтезуючу функцію національної ідеї у процесі

взаємодоповнення соціальних явищ, Т. Поплавська розкриває її особливості у побудові правової держави.

Л. Ребет стверджує, що з допомогою національної ідеї відтворюється історичний поступ нації, здійснюється самоусвідомлення нею своїх першовитоків, історичної долі й покликання. Крім того, дослідження проблем психокультури А. Фурманом та соціальної психіки О. Донченко як глибинних психічних підвалин життєдіяльності індивідів та соціальних груп, етносів і націй дало змогу проаналізувати природу української національної ідеї на рівні колективного несвідомого.

Мета статті – обґрунтувати концептуально-методологічні підходи до пізнання української національної ідеї, що уможливають аналіз різних сторін її глибинної суті, динамічного функціонування структури у проекції на систему цінностей, котра визначає здійснення життєактивності індивідів, соціальних груп, етносів і націй та передбачає витлумачення архетипів і менталітету як формовиявів її глибинних психологічних основ.

Авторська концепція. Багаторівнева сутність української національної ідеї дає змогу розглядати її як *методологічний принцип пізнання*, інтегративну основу базових цінностей, етнічної та політичної парадигматики в контексті циклічно холономного підходу до усвідомлення її глибинних психодуховних засад.

Сутнісний зміст. Стаття містить чотири розділи, у котрих теоретично обґрунтовані концептуально-методологічні засновки дослідження національної ідеї, проаналізований ціннісний підхід до її пізнання, охарактеризовані етнічні та політичні стратегії її реалізації, показані глибинні психоемоційні орієнтації етно-

сів і націй та окреслений понятійно-категоріальний інструментарій дослідження народознавчої проблематики.

Ключові слова: *архетип, менталітет, нація, національна ідея, національний дух, національна самосвідомість, базові національні цінності, лінійно-детерміністичний підхід, нелінійно-холономний підхід, соціально-психіка, психокультура, паттерн, фрактал.*

1. ІДЕЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ПІЗНАННЯ ФЕНОМЕНА НАЦІЇ

Існує декілька концептуальних підходів до аналізу української національної ідеї, насамперед – це історико-філософський [5; 15; 26; 33] та соціально-політичний [8; 19; 20; 32; 40]. Складається враження, що багатоаспектність підходів, трактувань і визначень нібито свідчить про теоретичну несформульованість питання, про те, що автори не дійшли до суті проблеми, кожен розуміє її по-своєму, а тому всі вони надумані й невірні.

Насправді ситуація тут дещо інша: не існує якогось єдиного, канонічного визначення змісту цього феномена. Різні автори розглядають національну ідею не у плані системного, загально-теоретичного аналізу її сутнісного змісту, а як робочі поняття, з допомогою яких розв'язуються конкретні проблеми національного буття. Крім того, аналізована ідея існує в конкретно-історичному часі й соціалізованому просторі, а тому постійно еволюціонує. Як і будь-який еволюційний процес, вона проходить певні віхи свого розвитку: а) її формування на етапі зародження національно-визвольного руху; б) утвердження на етапі державотворення; в) розвиток на етапі вирішення нацією стратегічних завдань.

Тому автори дотримуються різних концептуальних підходів, методологічних стратегій, понятійно-категоріальних схем її дослідження. Одна система понять, принципів і підходів використовується при аналізі національної ідеї як активного об'єднувального чинника для досягнення мети, інша – як ефективного засобу державотворення, й ще інша – коли вона розглядається як сутнісний компонент культурно-історичного процесу. Інакше кажучи, кожне визначення вірне й ефективно у якомусь конкретному аспекті, при вирішенні певного набору

пізнавальних, методологічних, світоглядних чи практичних завдань.

Наявність множинності знань стосовно одного і того ж явища свідчить, що вони не відносяться до сфери традиційно наукового, а до методологічного знання. Один із фундаторів методологічних досліджень Георгій Щедровицький обґрунтував положення, що останнє спрямоване не на пізнання того, що є, а на створення того, що існує у знанні як ідеальний план, схема, програма діяльності. Методологія продукує та використовує знання про знання, “виходить з того, що одному й тому ж об'єктові може відповідати багато різних уявлень і знань, тому їх немає сенсу перевіряти на істинність стосовно один одного, адже вони просто різні” [38, с. 37]. Головний принцип методологічного мислення – множинність уявлень і знань стосовно одного і того ж явища, що вказує на такий незаперечний факт: **українська національна ідея як об'єкт дослідження відноситься до методологічного типу знань.**

Духовне освоєння реальності зосереджується на відтворенні і творенні таких форм взаємин людини з природою та з іншими людьми, котрі об'єднують знання в єдину систему й водночас виконують роль евристичних принципів пояснення, пошуку нових підходів до розв'язання проблем. Такими засобами є ідеї, ідеали, знання, цінності, смисли і значення. У різноманітному, здавалось би несистематизованому арсеналі духовних форм підкорення реальності, існує певний імператив, правило, а саме – переконання в тому, що всі фрагменти, аспекти, елементи освоюваного світу тотально пронизані якоюсь визначальною цінністю – національною, релігійною, науковою, етичною, естетичною тощо. Вона – найвищий прояв глибинної суті відкритого явища і водночас системоутворювальний концепт, що дає змогу формувати категоріальну схему розуміння-пояснення [2, с. 503–504]. Пройнята її духовною енергією освоювана реальність розкриває такі незвідані рівні своєї сутності, відтворити які без наявності ідеї неможливо.

Використання цього духовного джерела дозволяє, скажімо, зрозуміти зміст таких складних нелінійних, самоорганізаційних соціальних систем-утворень, як *нація*. Ігнорування цим ефективним пізнавальним потенціалом призводить до того, що визначення поняття “нація” обмежується, як правило, переліком

ознак спільноти. При цьому виникає запитання: “Скільки цих ознак – п’ять, десять, сто?”. Виявляється, що справа не в їх кількості, а у тому сутнісному, що викристалізовується ними як цілісний феномен, котрий названий терміном “нація”. Без їх “оживлення” індивідним мисленням, духовним творенням, благородними почуттями тощо ознаки, через які визначається нація, є хаотичним нагромадженням безлюдних, холодних абстракцій. Таким творчим джерелом, котре об’єднує всі ознаки в єдину цілісність, постає дух у його поєднанні з людиною як носієм, творцем і живильником того, що ми називаємо нацією. “Коли предметом філософської рефлексії є нація, – зауважує Микола Лук, – то аналіз має бути доведений до рівня осягнення її ідеї як об’єктивного поняття, що визначає закон та умову правильного розвитку нації у її розумній необхідності, яка дає цьому явищу внутрішню єдність, життя і душу” [23, с. 247]. Яка завгодно кількість ознак належно не просякнута ідеєю не дає розуміння того, що є реально нацією. Для такого розуміння потрібний той “цементувальний фермент”, котрий, об’єднуючи ознаки, утворює нову якість. У процесі духовного взаємопроникнення всі ознаки нації плекають таке відчуття близькості між представниками спільноти, яку неможливо ні раціонально пояснити, ані законодавчо заборонити, ні силоміць знищити. Консолідує націю в єдину цілісність, національна ідея одночасно репрезентує її іншим етносам і націям. Як приклад чи навіть правило, можна вказати на те, що довгий час про Україну (і після проголошення незалежності) світова спільнота майже нічого не знала, окрім Чорнобиля. На карті світу в кольоровому зображенні вона позначалася темною плямою. І тільки завдяки Майдану, на якому проявився дух народу, його право і воля бути Народом справеді з великої літери, Україна репрезентувала себе як самодостатня, рівноправна і цивілізована, європейська держава.

Шляхом упредметнення національна ідея одухотворює, сакралізує основні ознаки нації, вивільняє їх з предметної повсякденності й підносить на рівень гармонії, краси і довершеності. Процес одухотворення уможливується з допомогою почуттєвості й волі, котрі живлять фантазію, уяву, освячують територію, мову, історичну пам’ять, традиції тощо. В’ячес-

лав Липинський стверджував, що “Україна – це перш за все дух, а не матерія, і що тільки перемогою духу може бути з хаосу матерії сотворено те, що є, що має свою душу, що існує – власне Україна” [22, с. 71].

Земля, територія, простір – одна з перших ознак, що забезпечує єдність спільноти. Значення землі, помешкання таке сильне, що вирішує як державну, так і національну приналежність. У нашій історії першою назвою держави було слово “земля”. Літопис описує “откуда есть пошла русская земля”. Відтак територія була під час писання літопису першою етнооб’єднувальною силою, що задавала межі, в яких розвивалося спільне життя етносу. І це природно, адже держави визначають кордони, що гарантують стабільне об’єднання етнічних груп. Географічна єдність, набувши політичного змісту, всі форми життєактивності етносу розглядає як єдині, взаємопов’язані у просторі і часі. Природні географічні кордони, обрамлюючи події далекого минулого, зраховуються до історії народу. Тому історія України вміщує і культуру Трипілля, і скіфів, й іще давніших мешканців нашої землі. Територія як спільна база національного життя – основа господарської, політичної і духовної єдності народу. На цей момент звертав увагу В’ячеслав Липинський, створюючи концепцію територіального патріотизму. Ідеєю незнищення землі нація обґрунтовує свою вічність, безсмертя, спадкоємність поколінь. Михайло Грушевський пише, що територія, на якій впродовж віків проживає народ, дає назву і народові, й державі [8, с. 110–112].

Мова є дорогоцінним скарбом усіх етносів, націй, соціумів. Традиція, котра лине із глибини віків, пошановує мови тих народів, якими були писані Священні Книги і якими проповідували Слово Боже. Стосовно християнства це були грецька і латинська мови. У Новий час Реформація “підкреслила у свідомості українців значення **народності** – звідси також переклади книг Святого Письма на мову, наближену до живої, для ліпшого порозумнішання люду християнського посполитого” (Пересопницька Євангелія 1556–61 років) [24, с. 52].

Слід зазначити, що мова важлива, але не єдина ознака нації. Історичний досвід показує, що англійці, американці й австралійці мають спільну мову, хоча є окремими народами. Іспанську використовують не тільки іспанці, а

й аргентинці, мексиканці, чилійці тощо. А швейцарці історично утвердилися як одна нація, хоча користуються німецькою, французькою, італійською та ретороманською мовами.

Сама собою мова не визначає нації, хоча й об'єднує племена, етноси в єдину цілісність, а відтак не пояснює формування нації. Взята окремо від інших ознак вона не визначає суті останньої. Мова є потужним націєтворчим чинником тоді, коли виражає національну ідею, котра об'єднує в органічну цілісність усі інші ознаки. Вкорінена в побут, культуру, природу, історію, психічний склад нації, вона безперервно відтворюється й переживається кожним індивідом, щоденно утверджуючи спільність думання, переживання, поцінування, прагнення. Разом з артикуляційно адресованим змістом слів передається також його чуттєве забарвлення. Так, для нас слово “степ” асоціюється не тільки з безкраєю рівниною, а й переживається як почуття незахищеності перед нападами кочівників, сприйнята мелодика чумацьких пісень, спогади про історичні події тощо.

Мова, окрім уречевленого змісту, має символічне значення й упродовж тривалого історичного часу відтворює спогади, бажання, прагнення, котрі є спільними для всіх представників нації, її різних поколінь. Тому мовна суголосність активізує спільність національного життя, відіграє роль своєрідного архіву досвіду, думок, переживань і мрій минулих поколінь, ковітально постає як свідок їх змагань, здобутків і долі. “Капітал” досвіду, нагромаджений у мові, потужно діє на прийдешні покоління, збагачує їх своїми набутками і, своєю чергою, сприяє його примноженню. Універсальним механізмом обміну цим досвідом тут є саме ідея реального національного формату.

Рідну мову людина освоює все своє життя. З її допомогою вона не тільки пізнає світ, спілкується з іншими людьми і з самою собою, а й переживає, саморефлексує перебіг свого повсякдення. Вона приходить до кожного з нас як одкровення, як багата спадщина предків, як безцінний Божий Дар. З допомогою мови особа отримує безпосередній зв'язок з величезним запасом енергії, яку вона накопичує впродовж століть; використовує закодований у мові зміст, актуалізує збережене психічне напруження поколінь, збагачує історичний досвід своїм життєздійсненням. Тільки завдяки мові входить індивід у суспільне життя, само-

стверджує своє Я, долучається до всього великого і вічного.

Зміна поколінь нагадує нескінченний ланцюг, одним кільцем якого є індивід. Ця безмежність породжує відчуття вічності – “Ми”, котре слугує універсальним засобом боротьби людини зі смертю, проходить через всю людську історію, лежить в основі міфів, релігійних віровчень і філософських доктрин, спонукає будувати величні піраміди і храми. Взаємопроникнення “Я” і “Ми” забезпечується мовною спорідненістю та емоційно-почуттєвим входженням першого у друге та задіянням другого до першого як “свого”, духовно спорідненого. Так зникає самостійність індивідуальної і колективної свідомості, виникає вища форма спільності – *етнонаціональна*. Звідси поняття “наш народ”, “наша земля”, “наша церква”, “наша мова”, “наша держава” тощо. Кожна людина, котра є учасницею життя і називає його “нашим” й водночас особистим, з психологічного погляду виконує особливу роль – егоцентричну. Вона вважає, що без її особистої участі не відбудеться чогось основного, заповітного, утаємниченого, а тому прагне всіх у чомусь переконати, апелюючи: “а я ж казав”, “я попереджав”, “якби ж мене послухалися” тощо.

Відмінність між мовами – це не тільки несхожість літер, знаків, символів і значень; більше того, в кожній мові приховане минуле народу, його характер, ідеали, світосприйняття. Вона – дзеркало нації, струни її душі, ключ до внутрішньої енергетики, яка його живить і возвеличує. Слова Великого Тараса про вічну силу слова є пророчими, мудродайними.

Мова стає націєтворчим чинником не тому, що мелодійна, багата, чи внаслідок її конституційності, чи наукового доказу її самодостатності, а тому, що вона постійно актуалізує збережену нею традицію та досвід, передає в розпорядження “живих і ненароджених” найефективніші форми життєдіяльності, є найбільш зрозумілою і природною формою духовного спілкування. Невидима енергетика предків, їхня мудрість і мужність справляють великий вплив на життєдіяльність сучасників, і тому вона “мов море”, “солов'їний спів”, і “зброя”, і “пісня”.

Якими б сильними не були зовнішні й внутрішні потрясіння, нація постійно використовує у своїй життєдіяльності дороговкази, створені в минулому: національні й державні символи,

народні традиції, вікопомні події, релігійні свята, ритуали. Оформлена мовою їх національна сутність є потужним націєтворчим і націєзбережним чинником. Якщо територія, як ознака нації, проникнута почуттями і ставленнями святості, то мова, збагачуючись національною ідеєю, формує відчуття вічності. “Нація, – пише з цього приводу Лев Ребет, – немов ріка, пливе до своєї невідомої мети, вся та сама, хоча все нові й нові води проходять у вічність через її річище. Вона подібна й до лісу, в якому падають старі й виростають з їхнього коріння нові дерева. Він все той самий, але й інший, все нові й нові генерації входять у життя, а старі відходять. Змінюються елементи, залишається вічне явище ріки і лісу ” [31, с. 142].

Усвідомлення спільного історичного походження є важливою ознакою нації, тому що вказує на тривалу генетичну еволюцію, родові якості, соціально-культурну оформленість і закріпленість етнічних рис, які передаються людині через історичну пам'ять. Тому помилково ототожнювати націю лише з етнічною приналежністю і зовсім недоречно прив'язувати її до об'єктивних умов існування. Загалом без самоусвідомлення нацією самої себе, без актуалізації почуття причетності кожної особи до витоків свого буття неможливе її збереження.

Прогресивність національної ідеї в тому, що самоусвідомлення етносом своєї причетності до “Ми” витворювало таку потужну духовну єдність людей, яка упродовж довгого історичного періоду давала їм змогу зберегти себе. Якщо етнос за якихось екстремальних обставин втрачав територію спільного проживання, мову, а зберігав історичну самосвідомість, то він ставав нацією, котра обстоювала свою територію, церкву, культуру, державу.

Всесвітня історія подає нам класичний приклад етнозберігальної сили самоусвідомлення нацією своєї історичної долі. Від стародавніх народів походять нащадки єгиптян і євреїв. Однак марно шукати у свідомості сучасних феллахів, котрі етнографічно і територіально є нащадками будівничих віковичних пірамід, усвідомлення свого історичного походження. Для них історія, культура, міфологія, релігійні вірування стародавніх єгиптян чужі, далекі, мертві. Не випадково пам'ятки Стародавнього Єгипту відкривають європейці, оскільки феллахи, як нащадки стародавніх єгиптян, не вва-

жають себе спадкоємцями культури своїх предків, а живуть стихією етнографічної маси.

Натомість євреї позбавлені території, держави, мови, багатьох елементів своєї культури, але зберегли разом з релігією історичну свідомість, яка врятувала їх як окрему етнічну групу. Про історичність євреїв їм щоденно нагадувала Тора. Вивчаючи Священні Книги, вони освоювали ідею своєї винятковості, віру в те, що завдяки вірності Єгови дочекаються здійснення своєї історичної мрії – створення держави на Священній землі. Їхня воля об'єднала минуле як міф і майбутнє як пророцтво. Євреї тому й вижили, що сутнісна база їхнього буття не розчинялася в матеріальних ознаках нації (територія, держава, спільність економічного життя), а укріплювалася внутрішнім національним духом. Більше того, на основі історичної пам'яті у євреїв формувалася ідея месіанізму, яка нерідко використовувалася також для теоретичного обґрунтування недружніх стосунків із сусідами. Наскільки великим є їхні переконання щодо свого історичного покликання свідчить висловлювання міністра закордонних справ колишньої Веймарівської Німеччини Вольфа Ратенау: “Ми ще не виконали свого посланництва. Знаєте чому ми прийшли на світ? Щоб покликати кожну людину до Синаю? Ви туди не хочете? Коли я вас не кличу, буде кликати Маркс, коли Маркс не кличе, буде кликати Спіноза, коли Спіноза вас не кличе – буде кликати вас Христос” [31, с. 126].

Про усвідомлення історичного походження українського народу, а отже, й про реалізацію ним Божого Замислу писав Микола Костомаров. У сформульованій ним програмі-пророцтві стверджується, що саме Україні судилося підняти всіх “братів своїх слов'ян” на боротьбу за волю. Коли не залишиться ні царів, ні королів, ні панів, ні кріпаків – “ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ані в Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар”. Коли станеться це, “скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоша зиждущим, той бисть во главу” [18, с. 258].

Історичний чинник фатумно впливає на формування самоусвідомлення українців та на їхнє “Ми”, що формовивлялося у розумінні своєї відмінності від поневолювачів, у захисті власної території, мови, релігії й права. Утім,

на цьому шляху були і втрати, скажімо, “ополячення” і “русифікація”.

Ополячення мало серйозні наслідки – український народ втрачав свою провідну верству, а народ без еліти – все одно, що тіло без голови. Це означало, що українці, втратили клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв розвитку культури та освіти, підтримував церкву і відчуття етнополітичної самобутності. Тривале ополячення зумовило те, що православ’я, мова, традиції, звичаї, національна культура почали ідентифікуватися з нижчими верствами соціуму, що призвело до знецінення всього українського. Тому честолюбні й обдаровані молоді українці асимілювалися в католицьку, західноєвропейську культуру. “Так було покладено початок формуванню комплексу меншовартості в українській ментальності. На деякий час становище врятувало зростання чисельності українського козацтва і його перемога над поляками” [3, с. 106].

Русифікація також мала трагічні наслідки. Переяславська угода 1654 року призвела до того, що переважна більшість козацької старшини відреклася від усього українського заради того, щоб отримати дворянський сан Російської імперії. Майже триста п’ятдесят років українці жили етнографічною масою, а не державною нацією, себто “неісторичною”, “недержавною”. І тільки завдяки глибокому вкоріненню у свою землю, історію, культуру, традиції український народ не тільки вижив, а й відродив свою Державу.

Знецінення як мета і результат ополячення, з одного боку, і репресивно-насиленницька заборона як маніякальна мета русифікації всього українського – з іншого, не тільки не зреалізувалися, а й надали нагальності проблемі цінності всього національного, насамперед неперехідної значущості українській національній ідеї.

Отже, українська національна ідея як системативний концепт орієнтує на нетрадиційне розуміння-пояснення нації. Якщо нація є нелінійною системою, то до її пізнання неможливо застосувати лінійно-детерміністський підхід. Перерахування ознак у підсумку не дає нового знання. А в народознавчій літературі, на жаль, так і залишилося традиційне розуміння нації як історичної спільноти, котрій властиві табу йовані п’ять ознак. Пояснення нації можливе з допомогою ґрунтовної методологічної реф-

лексії, коли у витлумаченні повно задіяні знання про українську національну ідею як її центральну ланку чи змістове ядро.

За такого підходу ознаки нації є не простими елементами її структури, які можна аналізувати, поступово переходячи від одного до іншого. Вони, вирізняючись нелінійністю, фрактальні за своєю природою, тобто кожна ознака у певному відношенні подібна нації, спрямована на постійне відтворення її цілісності і самої себе. Фрактальна природа ознак нації не підпорядковується дії арифметичного додавання, щоб у результаті отримати суму, що вичерпно пояснює природу нації. Зріле методологічне мислення дає змогу приходити до зовсім іншого – обґрунтовувати кожен знак і всю їх сукупність як єдину цілісність, природу котрої неможливо описати лапласівсько-картезіанським детермінізмом. Тут спрацьовує альтернативна логіка: нація – не є сумою ознак, а кожна із них і всі разом, скільки б їх не було, приводять до нового її розуміння – пояснення. Зокрема, таку логіку використовували ще у середні віки видатні логіки-схоласти. Згідно із правилами цієї логіки: Бог-Отець + Бог-Син + Бог-Дух Святий є Єдиним, Всеосяжним Богом. Отож не сума ознак дає розуміння нації, а тотальна пронизаність ознак ідеєю нації виявляє її сутнісну властивість (*рис. 1*).

2. ЦІННІСНИЙ ПІДХІД ДО ПІЗНАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У процесі дослідження соціального явища потрібно дотримуватися певних вимог: а) з’ясувати його суть; б) експлікувати зміст; в) виділити критерії, за якими це явище відрізняється від інших; г) пояснити індивідуально-усвідомлену причетність людини до цього явища, її особистісну ідентифікацію з ним. Не вдаючись до детального аналізу кожної з них, зосередимо увагу на індивідуально-ціннісній основі виникнення і розвитку всіх соціальних явищ, у тому числі і національної ідеї. Як справедливо зауважує Андрій Лазарук, “це дає змогу раціонально обґрунтувати необхідність вартісних еталонів у матеріальному та соціокультурному аспектах, а потім на фундаменті наукових даних спроектувати ціннісно-сміслові нормативи у свідомості конкретної особи” [20, с. 22].

Коли мовиться про ідею, то мається на увазі якесь наше особливе ставлення до чогось (“Є

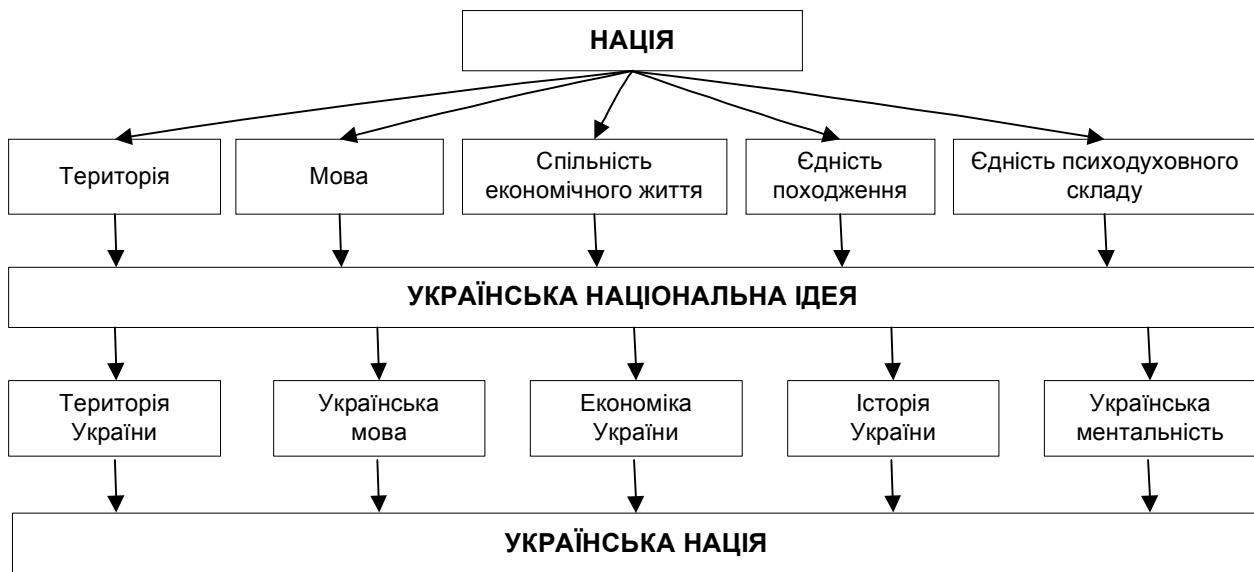


Рис. 1.

Функції, що індивідуалізують та універсализують українську національну ідею

ідея!”, “Ця ідея – найголовніше” тощо). Причому таке ставлення, котре наповнене значенням, існує у часі, є бажаним не заради задоволення якихось потреб, а просто так – задля себе самого. Іншими словами, поняття “ідея” відображає таке відношення суб’єкта до об’єкта, якого ще немає в реальності, але воно обов’язково повинно бути створене самим суб’єктом. Отож бо ідея – це завжди задум, план створення реальності, спосіб втілення думки в матеріальне чи духовне буття.

Для визначення цінності національної ідеї потрібно насамперед проаналізувати її місце серед інших ідей – політичних, правових, релігійних, наукових тощо. Такий аналіз вказує принаймні на дві ціннісні ознаки, які принципово вирізняють національну ідею: 1) якщо етичні, естетичні, релігійні та природничо-наукові ідеї відносно нейтральні до дійсності, а тому не містять імперативних вимог щодо своєї реалізації, то аналізована ідея спрямована на конкретну реальність, звернена до соціального суб’єкта, стимулює його волю втілити її в дійсність й у такий спосіб набуває статусу національної цінності; 2) якщо зміст усіх інших ідей внутрішньо не структурований, суб’єкт і об’єкт чітко неозначені, неконкретизовані, характеризуються всезагальністю та абстрактністю (наприклад, ідеї походження життя на Землі, антропогенезу, вічності душі), то національна ідея чітко структурно організована навколо

соціального суб’єкта і соціального об’єкта, різноманітних норм і правил їх взаємодії. Основними характеристиками взаємодіючих сторін у ній є творча активність суб’єкта, його самовдосконалення і можливості нескінченного розвитку-вдосконалення об’єкта. Останні параметри визначаються як ціннісні вимоги самої національної ідеї.

Ціннісна складова обстоюваної національної ідеї є принципом пізнання і діяльності, щонайперше у вершинному імперативі – житті людини, її правах та обов’язках. “Моя свобода, – пише Ж.П. Сарт, – єдина основа цінності, тієї чи іншої шкали цінностей. Вона викликає у мене тривогу тому, що є засадою вартостей, хоча сама позбавлена свободи” [Цит. за: 1, с. 25–28]. Людина – це смислотвірний центр філософських систем, соціальних епістем та релігійних віровчень. Тільки на індивідуальному рівні зароджуються форми матеріального, духовного та політичного життя. Специфіка людського способу буття врешті-решт зводиться до постійної відкритості новим смислоутворенням, а отже – нескінченим плеканням людиною самої себе. Звідси найхарактерніша ознака людини – її історичність як здатність поєднувати у власнім існуванні всі три виміри часовості – минуле, сучасне та майбутнє, а відтак спроможність усвідомлювати себе членом певної групи.

Розуміння Людини як найвищої цінності глибинно осягається у її проекції на етнічне

та національне буття. Етнічне буття – це те джерело, з якого народжується власне Людина, котра прив'язує його до певної території помешкання, кліматичних умов, довкілля, тваринного і рослинного світів й позначається на особливостях її побуту і культури. За цих умов формуються певні інваріанти існування етносу, що виявляються у таких етнічних цінностях, як мова, традиції, звичаї, усвідомлення спільної історичної долі та інших об'єднувальних чинниках. Етноси закріплюють і певні риси психологічної спільності соціалізованих індивідів, які входять до його складу.

Етнічна культура є втіленням цінностей, котрі пов'язані з глибинами і повнотою життя кожної конкретної людини, де незаперечно переважає почуття національної причетності до рідного краю, до Батьківщини. Суть цієї цінності змістовно виразив Володимир Винниченко: “Непереможна, вдячна, трохи навіть містична через свою нерозгаданість любов, що живе в душі людини, до всього того, серед чого відбувалась найкраща доба її існування – до тих людей, до тієї місцевості, до тих будинків, рослин, звірят, до всіх тих явищ, які сприяли, які були свідками її життєвої сили. В цьому є корінь національного чуття. Через це національна свідомість і любов до своєї нації не знає ні класів, ні партій, ні віку, ні статі” [15, с. 417].

Внутрішня цілісність людини, самобутність її індивідуальності, сила особистісного переживання мають національну природу. Людська індивідуальність розвивається самісним зусиллям та здійснюється як закон самовизначення лише в контексті національних зв'язків. Національна спільність ефективніше від усіх інших соціальних структур формує пристрасну усвідомлену причетність до неї кожного її члена, задає чіткий формат особистісної ідентифікації з нею. Історична міць і спроможність нації цілком визначається глибиною національних переконань даної етнічної групи, її волевиявленням щодо власного самозбереження. Усвідомлення і переживання людиною своєї національної приналежності викристалізовує норми і правила, мотиви й орієнтації, погляди і переконання, зберігає (історична пам'ять), охороняє (соціальний контроль) і примножує (соціальна творчість) ціннісно-поведінкові регулятиви. З їх допомогою створюється механізм трансформації вартостей, норм, символів, знаків, настанов тощо у

внутрішній світ особистості. Тільки у процесі інтеріоризації національні цінності реально утверджують ідею єдності індивідів, соціальних груп, етносів, котра діє як енергетичний чинник суспільного прогресу. Натомість абстрактна ідея, існуючи поза межами індивідної свідомості людини, наскрізно не пронизує її розуму, почуттів і волі, а тому є бездіяльною навіть тоді, коли на неї працюють найпотужніші пропагандистські установи, штаби, сили підтримки тощо.

Пошуки найоптимальніших форм збігу одиничного і загального, індивідуального і колективного здійснюються упродовж всієї історії духовного розвитку людства. Вся проблема полягає у відшуканні такої соціальної системи, в якій діяльність була б корисною для особи, цінною для суспільства і моральною як для першої, так і для другого. Тоді цінністю буде не тільки інтелектуальна, творча діяльність, а й матеріальна, власне практична.

Вільна праця – одна з головних цінностей в українській національній ідеї. Почуття її глибокого пошанування пронизує всю вітчизняну культуру. Славетний Григорій Сковорода стверджував, що пізнання і втілення у життя морально-етичних принципів не вичерпує всього багатства внутрішнього світу людини, оскільки є ще й інший бік сенсу його життя – праця, діяльність, творчість “по сродності”. Пізнання “сродності”, на його думку, – не самоціль, а шлях до практичної діяльності – людської праці. Праця за природними нахилами та обдарованістю – бажана, виконується з охотою і насолодою, “природа надихає до праці і зміцнює у праці, робить її задоволенням” [28, с. 186]. А “сродна” праця можлива тільки в ідеальному суспільстві, де буде реалізоване людське щастя, рівність та свобода.

У ХХ столітті дану проблему розв'язував Макс Вебер. На його переконання, вільний розвиток людини здійснюється моральними вимогами і ціннісними нормами. У капіталізмі він вбачав історично сформовану систему, що врегульовує індивідуальне та колективне життя на принципах цілераціональності й ціннісно-раціональності. Прагнення до наживи та матеріальної вигоди вмотивовані вітальними чинниками, але впорядковані й зорієнтовані світоглядними і моральними принципами. Індивіди, а не форми колективності чи соціальні інститути, є реальними суб'єктами соці-

альної ідеї, котра інтегрує цілераціональність (цілі й засоби їх досягнення свідомо вибираються індивідом, а критерієм їх адекватності є успіх) і ціннісну раціональність (осмислена дія спрямовується системою цінностей, котрі визначають людську поведінку незалежно від успіху). Цілераціональна орієнтація діяльності продукує цінності, які пов'язані з вітальними потребами людини, цінніснараціональна постає найвищим виміром духовності, утвердженням колективного в індивідуальному, загального в одиничному. Пізніше Толкотт Парсонс стверджував, що людська діяльність завжди опосередкована певною культурною системою, "окремі елементи якої взаємопов'язані так, що формують системи цінностей, системи переконань і системи експресивних символів" [27, с. 462].

Оперуючи термінами "людина", "етнос", "нація", досить часто використовують поняття "народ". Останнє варто вивчати як певну соціальну групу і як своєрідну цінність. Якщо мовиться про угруповання людей, котре проживає на певній етнічній території, то вдаються до терміна "народ". Якщо це угруповання співпадає з єдиним етносом, з автохтонним населенням, то народ позначають етнічною ознакою: наприклад, говорять про український народ, польський народ, російський народ та ін. Якщо ж угруповання людей освоїло певну етнічну територію і складається з різних етносів, то використовується назва не "український народ", а "народ України", себто йдеться не про українську націю, а про представників різних націй, які проживають в Україні і є її народом. Останній не обмежується єдиним етносом, оскільки територіально обіймає населення різних етнічних спільностей.

Особливої гостроти й дискусивності набуває проблема національного в контексті визначення місця і ролі автохтонного етносу серед усіх інших, котрі утворюють народ. З одного боку, існує тенденція політичного і культурного виокремлення автохтонного етносу, який є основою формування певної нації, з іншого – народ не співпадає з корінним етносом, тому що об'єднує представників різних етнічних груп, що призводить як до деетнізації автохтонного населення, так і до "місцевої" етнізації окремих суб'єктів інших етносів. У результаті історично постають такі специфічні утворення із спільністю етнічних рис, які йменуються народом – українським, російським, американським тощо.

У форматі співвідношення між етносом і народом важливе значення має нація. В ній зосереджені ознаки автохтонного етносу й водночас вона є постійно відкритою системою для економічного, політичного і культурного спілкування з іншими етносами, етнічними меншинами чи прошарками. Народ не тотожний етносу, хоча й відіграє роль носія саме етнічних характеристик і національно-етнічних рис. Він постає як найзагальніша спільність, до котрої відноситься індивід і той етнічний аспект соціуму, на якому формується нація. Остання як соціальна спільність відображає міжіндивідні взаємини за умов не тільки етнічної однорідності, а й етнічної різнорідності, головню спільних мовних, економічних та політичних ознак, комплексів норм, цілей та інтересів, очікувань і правил співжиття.

Отже, народ – це така соціальна спільність, котра належить до відповідного етнонаціонального утворення з певною структурою та організацією життя, впорядкованого національною культурою й скерованого державою. Тому не дивно, що і в етносі, і в нації, і в народі як соціальних утвореннях завжди втілене індивідне начало, яке наскрізно пронизує їх. Індивід – суб'єкт національної самосвідомості, котрий самоідентифікує себе з нацією і водночас укорінений в культуру свого етносу, його історію, мову, традиції, вірування тощо. Втрачаючи свою національну самосвідомість, він може загубити свою етнічну своєрідність, а в разі втрати первинного етнічного забарвлення силоміць долучається до нерозчленованого, однорідного соціального утворення, стає великою юрбою на кшталт "єдиний радянський народ".

Будь-який народ (моноетнічний чи поліетнічний) є хранителем, ретранслятором і творцем саме етнонаціональних цінностей, знань, умінь, розумінь, що сукупно утворюють макрокосм національної культури. Однак народна творчість у цьому контексті характеризується анонімністю. Основні ознаки буття індивіда в народній масі – його знеособлення, деперсоналізація. Хоча народ – це універсальна форма поєднання індивідного і суспільного й специфічний механізм знеособлення індивідуального колективним, коли персоніфіковане нівелюється, асимілюється. Народні цінності завжди безіменні: рідна пісня, народна музика, мистецтво, архітектура, оповідання, легенди,

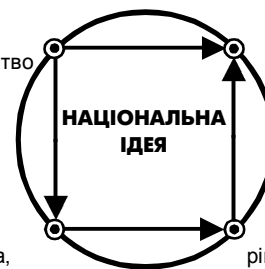
казки, загадки тощо. У цьому їх велич та обмеження, адже в них перевершено індивідуальну можливість, але стерто неповторність, індивідуальне – умасовлене, відповідно до сприйняття маси, знеіндивідуалізоване, своєрідно усупільнене. Навіть у своїх найзначніших досягненнях народні цінності – безіменні, хоча і є результатом індивідуальної творчості, особистісними проявами духу.

На духовно-культурному та морально-етичному потенціалі народних цінностей, мов у “стартовому капіталі”, в подальшому формуються індивідуальні й національні цінності, найдорожчі святині. Соціум зацікавлений не тільки у збереженні, а й у подальшому творенні системи ціннісних орієнтацій осіб, соціальних груп, які гарантують перспективу його стабільного розвитку. У глобальній ковітальності народу національна ідея “відсвічує” той глибинний пласт індивідуальної та колективної свідомості, сукупність мотивів та установок індивідів, соціальних груп, етносів, на якому формується єдність мислення та діяння у певному зорієнтованому спрямуванні. А орієнтаційні напрямки визначаються національною культурою, духовним складом народу, його ментальністю. У такому контексті національна ідея є неподільною єдністю “життедайної” свідомості й джерелом культурно-історичної динаміки – вітакультурним феноменом. Тисячолітня історія духовності українського народу засвідчує, що ідейно-політичну та морально-етичну єдність забезпечують лише ті цінності, котрі сприяють зростанню життєвості, конкурентноздатності нації й разом з тим виявляють його окультурену душевну організацію. Тому у своєму виникненні, функціонуванні і розвитку національні цінності характеризуються вітакультурним змістовим наповненням. Отож життєва і культурна складові у їх буденному зреалізуванні взаємозумовлюють і взаємопосилують одна одну. Власне у цьому їх вічність і надцінність у плині поколінь (*рис. 2.*).

З позиції національної ідеї соціальна реальність ідейно доводиться до рівня такої досконалості, яка є взірцем, еталоном стосовно прагнень та ідеалів нації, а останні, упредметнюючись у цій реальності, набувають статусу національних вартостей, ціннісних зразків, психо-емоційних стереотипів, межових переживань. Використовуючи їх, людина не об’єктивує, а суб’єктивує реальність, олюднює її, наділяє

Родина:

сім’я, успіх,
злагода, багатство



Нація:

територія, мова,
культура, світогляд

Людина:

представник нації
й громадянин
держави;
щастя, здоров’я,
духовний розвиток

Держава:

рівність, демократизм,
правопорядок,
справедливість

Рис. 2.

Базові цінності національної ідеї

національними смислами і значеннями, стверджує тотожність із собою. Соціальна реальність сприймається як така, що потребує ідей та ідеалів, які формують спонуки-інтенції, а останні трансформуються в інтереси. Через потреби і мотиви головно усвідомлюються недоліки соціального повсякдення, що треба в ній змінити, модифікувати, створити. У такий спосіб створена реальність задає об’єктивний формат функціонування-життя національної ідеї.

Духовні цінності стають дійсністю суспільного життя за умови, що людина потребує їх, а вони, своєю чергою, вимагають людського піклування і захисту. У системі уможливлених духовних цінностей активно-творчим є як їх суб’єкт, так і об’єкт: суб’єкт – творець, носій і реалізатор усього ціннісного, що має різні форми об’єктивації чи упредметнення. Водночас будь-яка прийнята цінність постійно потребує людських зусиль, стимулює волю та розвиває вчинок задля утвердження вартісно впорядкованого життя. Загалом духовні цінності існують у вигляді ціннісних ідей, які, на відміну від природничо-наукових, відповідають на смисложиттєві питання: як ми повинні жити, що покликані шанувати, підтримувати, захищати.

Поняття нації за обсягом і змістом найповніше відображає природу української національної ідеї. Аксиологія досліджує такі цінності під кутом зору тих життєвих перспектив, котрі з ними пов’язані. Тому від того, як люди на певному історичному етапі сприймають, переживають і втілюють у життя національні пріоритети, наскільки вони відтворюють, плекають і захищають все національне, залежать перспективи розвитку суспільства і якість життя його членів.

Продуктивним теоретичним контекстом для осмислення такої духовної цінності як нація є “генетична соціологія” Михайла Грушевського,

у якій зосереджений енергетично потужний науковий досвід, котрий має бути використаний для розробки парадигми розуміння українського соціуму ХХІ століття. В основі концепції державотворення покладена ідея нації та закони-тенденції національного розвитку – самозбереження роду, постійна диференціація соціуму, спадковість, поділ праці, залежність між потребами та їх задоволенням тощо. Звернення до історичних та етнокультурних коренів українства мало чітку ціннісну спрямованість: видатний громадський діяч і всесвітньовідомий учений прагнув відшукати наукові засади національного державотворення, зорієнтованого на історико-культурні традиції європейських націй. У своїй роботі “Хто такі українці і чого вони хочуть?” М. Грушевський виголосив державотворчі ідеї, що повно розвивають цінності європейської демократії, а саме свободи, рівності, народовладдя. “Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного і всі вибори повинні бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його” [8, с. 116–117]. При цьому народ – це певна спільнота людей, котра сформувалася на моноетнічному підґрунті.

М. Грушевський, осмислюючи цінності європейської демократії та творчо поєднуючи їх з історичними традиціями українського державотворення, виділяє ту рушійну силу, що лежить в основі як розвитку нації, так і становлення держави. Це – народ як своєрідна альфа та омега суспільного розвитку, єдиний суб’єкт історичного поступу. Історія України – історична драма народних змагань за свободу і демократію як найважливіші національні цінності. На думку вченого, видатні особи є витвором історичної епохи і культурного середовища народу. Так, Іван Вишенський значущий нам як продукт української культури й українського життя, а Богдан Хмельницький вагомий тим, що зумів зосередити енергію народу до волі, спрямувати її на досягнення національних ідеалів. Однак народ в усі часи був і буде єдиним творцем історії. Тому вченого цікавить не історія сама собою, а історія народу, його самототожність за різних економічних та політичних обставин.

Розмірковуючи про український народ, Грушевський підкреслює, що його національне обличчя визначають не політичні, а духовні чинники. Він виділяє в українців такі психологічні риси як почуття власної гідності, любов до природи, порядку й охайності. Саме ці риси наближають українця до цінностей західноєвропейської культури, а в дечому – до німецької, з їх солідністю і діловитістю, любов’ю до порядку і чистоти; дещо – до романської, а відтак – потягом до форми, бажанням в усе внести красу, висвітлити нею кожний сегмент життя. Вчений обґрунтовує думку, що українська культура ХVІ–ХVІІІ століть була повністю пов’язана із культурою західною, головним чином німецькою, частково італійською і французькою, причому як безпосередньо, так і опосередковано – через Польщу. Й цьому сприяли релігія, торгівля, освіта.

У ХVІІІ столітті ці окреслені зв’язки слабшають і занепадають під тиском примусової русифікації українського життя та української культури. В 1919 році М. Грушевський (на той час вже голова Центральної Ради) писав, що Україна повинна з новою силою й енергією поновити свої зв’язки із західним світом, користуватися його запасами знань, культурних досягнень, соціального порядку і дисципліни. Водночас він застерігав проти механічного “підганяння” цінностей національного життя під який-небудь західноєвропейський зразок, оскільки звільнення від примусової російської залежності може змінитися такою ж самою, хоча й іншою, навіть добровільно прийнятою. Ось чому М. Грушевський рекомендує українцям, окрім Німеччини, вчитися також і у США. Ці дві країни, на його думку, будуть двома добрими школами для українського народу: одна – більше теоретичною, друга – переважно практичною [8, с. 52].

Зацікавленість цінностями української культури стимулювала її дослідження в контексті вартостей європейської культури. Приділяючи велику увагу проблемам державотворення, М. Грушевський зазначав, що сенс історії народу полягає у його національному самовизначенні – побудові власної держави. Через останню народ встановлює відносини з іншими державами на основі невтручання у внутрішні справи один одного, поваги до свободи й суверенітету народів, котрі вступають у ці відносини, тобто

базується на цінностях європейської культури і міжнародного права. Звернення вченого до історичних та етнокультурних коренів української нації мало чітке практичне спрямування – обґрунтувати наукові засади національного державотворення в Україні, зорієнтованого на історико-культурні цінності й традиції європейських народів.

Разом з тим у центрі його наукових досліджень були традиційні історичні форми націєтворення, культурні й етнічні цінності, особливості розвитку українського народу, які він намагався використати для практичних потреб відродження Української Держави. Як державний діяч М. Грушевський добре розумів орієнтаційний зміст будівництва на демократичні свободи, досвід соціального устрою і державницьких інваріантів європейських націй. Розробляючи свою історіософську концепцію в руслі європейської культурної традиції, вчений на перше місце ставить націю, народ, а не державу (*рис. 3*). Політично-державний устрій ні в якому разі не повинен нав'язуватися народу насильно. Історичне значення держави визначається тим, як вона впливає на долю народу, сприяє вона його розвитку чи, навпаки, гальмує. А інтерес народу – найвищий закон для держави, і якщо вона не слідує цьому

закону, то народ повинен змінювати антинародну державну владу. В конфліктах народу і влади вина завжди лежить на владі.

Аналогічну народницьку концепцію національного державотворення зі специфічними особливостями й відтінками обстоювали також Микита Шаповал, Дмитро Донцов та інші. Так, Д. Донцов, досліджуючи українську національну ідею, намагався об'єднати волютаризм з аксіологією. Для нього нація постає як самодостатня цінність, що обґрунтовується своєю історією, а не черпає зміст з матеріалістичних лженаук занепадницького XIX віку. "... Бо поки ми не виплекаємо у собі пристрасного бажання створити свій світ із зовнішнього хаосу, поки "малоросійську" ніжність не заступить у нас зачіпна любов посідання, поки теорема не стануть аксіомами, догмами; "соромливість – не обернеться брутальністю", а безхребетне "народолюбство" – в агресивний націоналізм, – доти не стане Україна нацією. Це є той досі нехтований, "суб'єктивний момент", без якого ані природні багатства, ані міра людяності, ані жодна "еволюція" нам не допоможуть" [13, с. 302]. Отож Д. Донцов обґрунтував фактично вихідну вимогу захисту нації як найвищої цінності, а державу розглядав як найефективніший інструмент такого захисту.



Рис. 3.

Самоусвідомлення нації та становлення національної держави за Михайлом Грушевським

Безсумнівно, що глибинним виміром української національної ідеї є держава. Оригінальну орієнтацію на європейські цінності, що виходила з такої ж оригінальної теоретичної концепції державотворення, розробив В'ячеслав Липинський. На противагу народникам-федералістам (М. Грушевський, М. Шаповал та ін.) він обстоює ідею українського монархізму. Активним суб'єктом державотворення є не народ-маса, а провідна верства – еліта, якій учений відводить роль вирішального чинника (рис. 4).

Майбутня українська держава, на думку В. Липинського, – це незалежна правова монархія на чолі з гетьманом, влада якого передається спадково. Навколо гетьманату як головного носія національної ідеї об'єднуються кращі люди суспільства, аристократія. Така форма державного будівництва докорінно відрізняється від Московської централізації, що спирається на нічим необмежену владу монарха, а також від польської монархії, де король завжди був маріонеткою шляхти. Правова монархія не дає змоги будь-якому народному отаманові узурпувати владу.

Аристократизм та романтизм не дали змоги В. Липинському сприйняти ідей демократизму. Я не демократ, – стверджував він, – бо не визнаю за народом нічим необмеженої влади.

Не демократ я тому, бо вважаю, що демократичний лад організації суспільного життя, опертий на спекуляції найгірших інстинктів мас, веде народ до загибелі. Не демократ я тому, що, хоч і люблю свій народ, але “не вірю, щоб правда і добро висходили від розпалених агітаторами хвилевих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а вірю в досвід історії, який вчить, що всі громадянські цінності були завжди створені вправною до панування над своїми та чужими пристрастями, організованою й непохитною у своїх переконаннях меншістю” [9, с. 77–78]. Нездатність народних мас до самоорганізації базується на тому цілком очевидному факті, що скрізь і завжди в будь-якому людському колективі є активна меншість і пасивна більшість. Перша дає привід і править другою, тому без участі “аристократії” збудувати українську державу не вдасться.

На переконання В. Липинського, принципи демократії зводяться до того, що до влади приходять різні демагоги шляхом виборів, замішаних на всіляких спекуляціях. Парламент, обраний на основі загального голосування виборцями, які у переважній більшості є національно несвідомими громадянами, неспроможний консолідувати суспільство. Навпаки, до боротьби партій він додасть ще й боротьбу ідеологій, ворожих українській національній ідеї, а тому

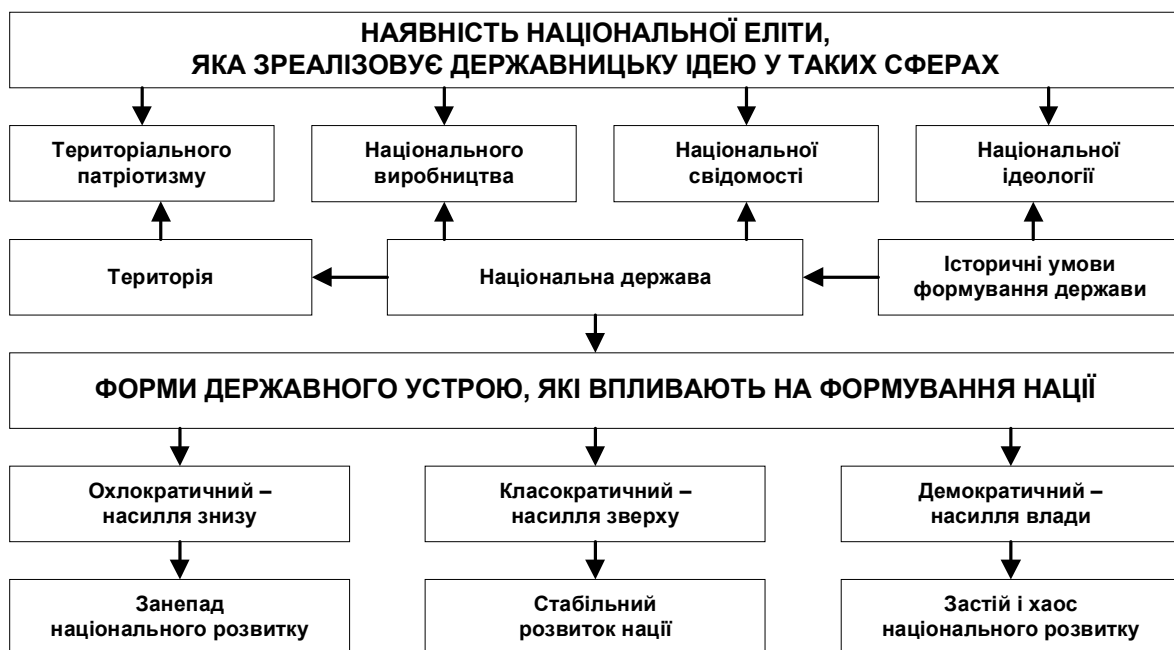


Рис. 4.

Теорія еліт у державотворенні за В. Липинським

державотворчі процеси повинні бути орієнтовані на конституційну монархію. “На землі українській і в державі українській може утриматися своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського” [9, с. 329].

Зауважимо, що монархізм вже у середині XIX століття віджив свій вік, “старий і німецький” він уступив місце “молодій і життєдайній” демократії. Його реанімація В. Липинським була марною справою. Досвід гетьманату 1918–19 років підтвердив відчуження монархічних ідей українським народом. Він пам’ятав наслідки монархічного правління, яке сам витворив у часи Великих князів. Пізніше всі монархії, що нав’язувалися українцям, були чужі і ворожі йому, завойовницькими.

Отже, українська національна ідея для кожної людини є своєрідним власним *вітакультурним каноном*. Це не лише усвідомлення себе представником нації, а й активне діяння в усіх ділянках національного життя, а відтак і суголосся мотивів та зусиль реалізувати свої можливості в економічному, культурному, політичному, науковому і в багатьох інших сферах національного життя. Національна ідея – це вітакультурна цінність, духовний розвій повсякдення, котрі утверджують природне право українців бути європейською Нацією, мати власну Державу.

3. ЛІНІЙНО-ДЕТЕРМІНІСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО ОСЯГНЕННЯ СУТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Аналіз української ідеї у системі національних цінностей дає змогу окреслити предметне поле, в якому виявляється її сутність. При цьому треба пам’ятати мудре застереження Бориса Попова: “Птах культури може як завгодно далеко злітати до високих смислів Духу, але на будь-якій височині він буде пересвідчуватися, що сенс Життя перебуває ще вище, що він, якщо говорити серйозно, є недосяжним” [30, с. 38]. Це ж стосується і суті української національної ідеї. Вона, мов горизонт, міраж, “фата моргана”: чим ближче ми до неї наближаємося, тим далі вона від нас відступає. Не випадково один із найталановитіших дослідників цієї проблеми Дмитро Донцов нарікав на неясність змісту української національної ідеї, а Євген Маланюк навіть

висловив сумнів: “А може вона (Україна) й не Еллада Степова, лиш відьма-сотниківна, мертва й гарна. Що чорним ядом серце напува й опівночі воскресає марно?”.

У філософії, починаючи від Аристотеля, загально визнаним правилом пізнання сутності є з’ясування початку того, сутність чого ми намагаємося пізнати, або ж виявлення причини його розвитку. Спробуємо і ми притримуватися цієї методології.

Ідея нації виникає у Європі в кінці XVII – на початку XX століть унаслідок “тектонічного зсуву” у способі мислення, буття, господарювання, а саме – у результаті переходу від традиційного, аграрно-ремісничого господарювання до індустріального, науково-промислового, що, зі свого боку, призводить до глибоких змін у соціальній структурі суспільства, формах державного правління, розвитку науки і культури.

У соціальних науках особлива увага центрується на праві нації на самовизначення. Народи, які у процесі історичної еволюції витворили націю, основну енергію спрямовували на реалізацію права мати власну державу, з допомогою якої намагалися здійснити швидкий перехід до товарного (капіталістичного) виробництва. В національній ідеї цих народів головна увага приділялася державотворчим процесам, завдяки яким здійснювався і вдосконалювався процес націєтворення.

У народів, які не мали своєї держави, формування національної свідомості здійснювалося не у сфері політики, а в системах культури, етнографії, мистецтва, релігії. Культурно-етнографічні процеси доленосно вплинули на виникнення ідеї про те, що кожен народ має “свій дух”, “свою душу” і цей “дух народу” віддзеркалюється в мові, поезії, музиці, побуті, звичаях і традиціях. Кожен народ – це найдосконаліший, унікальний витвір Бога і відрізняється від інших народів своєю долею і Божественним призначенням виконати свою місію в історії людства.

В недержавних народів такі політичні чинники, як державність і народна суверенність формувалися на основі високого рівня розвитку національно-культурного процесу. Народи, які мали свою державу і за певних історичних умов її втратили, зберегли спогад про державність у національній ідеї, в мріях, бажаннях, котрі надихають волю й рішучість її відродити. Характерно, що відродження народами

своєї держави мислилося у формі найвищого її розвитку в минулому. Так, чехи прагнули відродити державу св. Вацлава, угорці – св. Стефана, поляки – державу Ягелонів. Українська державницька ідея доби Хмельниччини була спрямована на поновлення держави періоду великих князів, а державницька ідея 1917–18 років спрямовувалася на утвердження гетьманської держави періоду Богдана Хмельницького, тоді як у кінці 80-х на початку 90 років минулого століття ця ідея була зорієнтована на державницькі цінності Української Народної Республіки. Очевидно, що ці ідейні інваріанти залежали від різноманітних чинників, проте ідея держави повинна мати свій прототип, найдосконалішу модель. У цьому контексті зверну увагу на одну важливу обставину. Ще у XVIII столітті німецький мислитель, романтик Йоган Фрідріх Гердер висловив пророчу думку стосовно історичної долі слов'янських народів: “Мирні хліборобські слов'яни вигнані войовничими німцями зі своїх осель над Лабою і Одрою, уярмлені німцями. Але колесо історії повертається, і слов'яни колись збудяться, звільняться з неволі і стануть господарювати на своїй землі від Дону-ріки до Молдови” [31, с. 44–45].

Однонаціональна держава формує спільну долю народу, почуття історичної, культурної, психоемоційної належності до однієї спільноти. У людей, котрі спільно пережили однаковий стан упродовж довгого історичного періоду, плекається “дух єдності”, “чуття єдиної родини”, “рідного Дому”. Основою формування такої спільноти й одночасно засобом її творення і є національна ідея, тобто це ідея нації-держави як діалектичного взаємодоповнення.

На сучасному етапі процес розвитку української нації здійснюється не стільки на етнічних засадах, скільки у сфері державотворення. Нація-держава організовує народ з допомогою різноманітних, насамперед економічних та культурних, чинників, надає стихійним проявам його життєдіяльності чіткої національної спрямованості й у такий спосіб творить з поліетнічної маси свідомих громадян. Тільки державно зорганізована нація зrealізує свою спільну волю бути нацією. Отож конструктивне розгортання націєтворення логічно і навіть лінійно переходить у процес державотворення і навпаки. Під час умож-

ливлення цих стратегій вироблені дві наукових парадигми – етнічна і політична.

В етнічному вимірі смислотворчим концептом є ідея нації, котра звеличує державу (М. Грушевський, М. Шаповал). У ній чітко простежується знову ж таки лінійна зумовленість, щодо поділу нації на два різновиди – титульну націю та національні меншини. За принципами лінійного підходу державу творить титульна нація: українську – українці, польську – поляки, російську – росіяни і т. ін. Іншими словами, держава має бути національною – Українською, Польською, Російською тощо. Національну політику в усіх сферах життєдіяльності повинна організовувати і впроваджувати титульна нація. Вона також покликана здійснювати законодавчу, виконавчу і судову діяльність. Йдеться, власне, про конституювання титульної нації на етнічній основі, що спричинює вмотивований вибір саме **української** національної ідеї.

Практика показує, що домінування титульної нації в усіх сферах життєдіяльності соціуму не скрізь і не завжди приводить до бажаних результатів, оскільки може вступати в суперечність з гармонійним функціонуванням держави. Вибірчі процеси кінця 2004 – початку 2005 років продемонстрували, що ні спільна територія, ні споріднене економічне життя, ані мова не стали дієвими державоєднальними чинниками. Роз'єднувальні тенденції пройшли своєрідними горизонталлями крізь мову (численні вимоги надати російській мові статусу другої державної), економічне життя (заяви про те, що східний регіон держави є “донором” західного) і поставили під загрозу територіальну цілісність України.

Логіка лінійно-жорсткого спричинення розвитку нації на моноетнічній основі має істотний недолік: вона здатна втягнути суспільство у тривалу конфронтацію. Проти домінування в державотворчих процесах саме титульної нації різко виступають не тільки представники національних меншин, а й почасти представники титулу, які ідентифікують себе з певними регіонами і натхненні територіальним патріотизмом, культурними інваріантами, релігійними конфесіями тощо. Тому прихильники національної ідеї, саме як української, вимушені теоретично обґрунтувати і практично вказати на причини, згідно з якими етнічні

неукраїнці повинні пройтися “українським духом”.

Національна ідея має етнічний і водночас державно-політичний формат. Вона повинна бути близькою і зрозумілою не тільки для українців, а й для етнічних росіян, поляків, євреїв, татар та інших народів, для яких Україна є Батьківщиною. Українська ідея – це генеральний державотворчий чинник і разом з тим фоновий національний. І зрозуміло чому, адже відроджуватися покликана не лише титульна нація, а й етнічні меншини. Останні об'єднуються навколо представників титульної як свого ядра й утворюють таку структуру соціальної системи, всі елементи котрої є рівноправними. Водночас національна ідея задає державотворчі рамки політичного устрою, стимулює динаміку розвитку регіонів та здійснення ефективної етнополітики щодо національних меншин – їх культури, освіти, мовного простору. Основою консолідації титульного етносу та представників іноетнічного походження є те, що їхня свідомість змістовно характеризується не стільки національною повнотою, скільки громадянською, а отже, формовивляється як національна у державницькому сенсі.

Етнічність у державницькому вимірі не зникає, а переходить в інший плин буття. Людина – спочатку громадянин України, а потім представник тієї чи іншої нації. Ця істина підтверджена історією. Держава утворюється на етнічній основі, але в державному житті етнічні цінності втрачають безпосередньо визначальний характер через те, що вона має справу з громадянином, а не з українцем, росіянином, євреєм тощо. До того ж ми “будемо не лише державу, а й громадянське суспільство, яке живе автономно від держави” [34, с. 239].

Однак і цей підхід має свої недоліки. У державах з невизрілою демократією, до яких відноситься й Україна, державотворчі функції національної ідеї досить часто використовуються для протистояння політичних сил, різноманітних претензій регіональних кланів, релігійних конфесій, котрі претендують на лідерство. У такій ситуації національно-державницька ідея замість консолідувального впливу справляє дестабілізувальний. На місце протистояння титульної нації і національних меншин стає не менш небезпечне протистояння лідерів політичних партій, регіональних керівників, релігійних ієрархів, які не бажають поступатися

власними інтересами, а намагаються зберегти їх навіть за рахунок цілісності держави. Протистояння гілок влади, виборчі кампанії та інші форми політичних реалій вказують на слабкі сторони державотворчого, власне політичного, підходу до пояснення суті досліджуваної тут ідеї.

Взаємозв'язок, взаємодоповнення та взаємозбагачення етнічного і політичного аспектів змісту української національної ідеї проявляється в тому, що культурно-етнічна окремішність веде до державно-політичної соборності, так само як політична самодостатність – до культурної та національної єдності. Це стосується як націй, формування яких здійснюється від етнографічного самоусвідомлення через вітакультурне самопостання до самовизначення політичного, так і націй, котрі відроджують свою державність. У цьому контексті національна ідея відтворює в мисленнєвій аурі народного загалу нагромаджений у суспільних структурах соціокультурний досвід нації, застосовуючи знання до пояснення і використання цього досвіду. Вона вимагає системно-мислєдіяльної роботи, а відтак не лише своєрідного теоретизування, а й методологування. Ось чому кожен зрілий громадянин конструює як знання про об'єкт – зміст національної ідеї, так і знання про цей зміст, тобто приречений рефлексувати свою національну та державницьку позиції. Один з основоположників методології наукових досліджень російський учений Г.П. Щедровицький обґрунтував положення про два типи знань – наукові та методологічні. Наукові знання зорієнтовані на досягнення об'єктивної істини, відокремлені від імперативних практик, що вимагають певних прагматичних дій для досягнення мети. Методологія “поєднує знання про діяльність і мислення зі знаннями про об'єкти цієї діяльності та мислення” [37, с. 36]. Стосовно національної ідеї – то це знання про націю, і знання про теорію нації, так само це знання про державу і знання про теорію держави. У кожному з понять “нація” та “держави” органічно поєднуються ці зазначені два аспекти. Причому методологічне знання нагадує мотрійку, оскільки в ньому завжди поєднані знання об'єктивні з рефлексивними.

В національній ідеї поняття “нація” і “держави” як об'єкти дослідження взаємопов'язані й задіяні до діяльності поліаспектно: діяльність

сутнісно завжди має національний характер, але за умови державницького піклування про неї, держава – легітимна, якщо вона створює передумови вільного розвитку своїм громадянам. Отож діяльність буде національно зорієнтованою у разі зреалізування нею етнонаціональних цінностей у правовому полі держави. При цьому спільним об'єднувальним чинником нації і держави є людина як суб'єкт національного життя і державотворення. Якщо націю розуміти як феномен діяльний, особливо у соціальних і духовних аспектах, а сутність держави зводити до створення найсприятливіших умов для вільного розвитку її громадян, то особа – це водночас і представник етнонації та держави, котрий усвідомлює свою етноідентичність і громадянську роль. У цьому вимірі буття національна ідея діє як універсальний механізм залучення людини в різні сегменти ковітального державотворення.

Оскільки соціальна реальність та людина не мисляться поза процесом їх взаємодії, то можна стверджувати, що діяльність виявляє внутрішню суть національної ідеї, яка, зі свого боку, відіграє роль дієвого самоореалізування самої людини. А.В. Фурман стверджує, що українська національна ідея “є принципом саморозвитку людини, етносу і соціуму в повноті їх взаємовпливів та визначає доступні межі духовного самовдосконалення нації” [36, с. 6].

4. НЕЛІНІЙНО-ХОЛОНОМНИЙ ПІДХІД ДО ОСЯГНЕННЯ СУТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Соціальна реальність, на визначення якої спрямована національна ідея, є нелінійною, циклічною, холономною за своєю природою. В ній соціально-економічні, соціокультурні та соціально-психологічні процеси накладаються один на одного, інваріантно корелюють між собою, внаслідок чого здійснюється самоорганізація і саморегуляція соціуму. Циклічна, нелінійна модель останнього – це не завершена чи статична з чітко вираженими характеристиками система, а проект, що потребує реалізації. У ньому розвиток пояснюється не стільки жорстким спричиненням, скільки за параметрами інтенсифікаційності, трансляційності, ефективності. У контексті такого підходу діяльність соціальних інститутів, поведінкові установки соціальних груп головню зумовлені

не зовнішніми, а внутрішніми психологічними чинниками. Соціум, так як і людина, успадковує не лише біологічну, а й психокультурну інформацію.

Психодуховна природа соціуму, “його душевна стихія”, соціетальна психіка в останні роки активно досліджуються О.А. Донченко, А.В. Фурманом, Е.Л. Носенко, О.Є. Гуменюк, Ю.Я. Мединською, М.І. Пірен, Н.А. Маєвською та ін. Зокрема, Олена Донченко підкреслює, що соціетальна психіка впорядковує і передає міжпоколінневий досвід життєактивності різних сфер – соціуму та індивіда, між якими виникає особливий енергетичний обмін – інтеграція, прагнення взаємодіяльних індивідуальних і соціетальних суб'єктів втілити свої життєві устремління, помисли, волю. Як фрактальні зорганізованості вони постійно змінюються й оновлюються, зберігаючи водночас свою власну первинну цілісність, повноту. При цьому універсальними носіями цієї постійно відтворювальної самототожності є архетипи і менталітет. І це зрозуміло чому. Адже щоб зрозуміти соціум, потрібно розкодувати хоча б деякі фрагменти родової пам'яті усіх поведінкових механізмів, що вироблені багатьма поколіннями і збережені в архетипах і менталітеті. Очевидно, що досліджувати природу таких складних психокультурних утворень лінійно-детерміністським методом неможливо. Для цього потрібен синтетичний, цілісний, холономний (від грецьк. хол. – весь, цілий) підхід, спрямований на пізнання чуттєво невидимих, але реально наявних інформаційних процесів, паттернів, котрі фатумно впливають на життєактивність етносів, націй та окремих індивідів.

Обмеженість лінійно-детерміністського підходу до пізнання української національної ідеї полягає в тому, що він неспроможний осмислити цілісність соціуму, адекватно інтерпретувати глибинні засади національного духу, зосереджуючи увагу на вивченні однолінійних залежностей: “нація – держава”; або ж “держава – нація – народ”. Проте життєдіяльність етносу й окремого індивіда – це не лише соціологізована ковітальність, а й внутрішній психодуховний світ масового “Ми” та індивідуального “Я”. Отже, окрім каузально зумовлених форм поведінки, існують психокультурні автоматизми дій індивідів, соціальних груп, етносів і націй. К.Г. Юнг показав, що у психіці індивіда, поруч з індивідуальним несвідомим

функціонує значно глибший рівень – колективне несвідоме, яке зберігає досвід минулих поколінь і є своєрідним суб'єктом життєактивності. Його зміст становлять загальнолюдські прообрази – архетипи, динаміка котрих знаходить відображення у міфах, символіці художніх творів, сновидіннях тощо.

Архетип (від грецьк. архе – начало і типос – тип) – це першопочаткові вроджені структури, що походять із глибокої давнини. Термін “архетип” вперше застосував Джон Локк у своїй роботі “Досліди про людський розум” (1690). Архетипами він називав такі уявлення чи ідеї, яким нічого не відповідає ні в дійсності, ні в людському розумі. Створюються вони свідомістю шляхом комбінації простих понять. А оскільки вони не мають аналогів у реальності, то Дж. Локк іменує їх первісними формами, або архетипами [35, с. 190]. Вони насправді є первинними, тому що все засновується на них і з них походить. До того ж вони непідвладні часу, невичерпні, безперервно відтворюються у формах національної культури. “Усі найбільш потужні ідеї та уявлення людства, – зазначає К.Г. Юнг, – зводяться до архетипів. Особливо це стосується релігійних уявлень. Але й центральні наукові, філософські та моральні поняття не є тут винятками. Їх можна розглядати як варіанти древніх уявлень, які набули сучасної форми в результаті використання свідомості” [39, с. 144]. Учений-психолог розумів їх, по-перше, як синтез психічних інстинктів, первісних форм осягнення дійсності; по-друге, як результат спонтанного породження нейродинамічними структурами мозку образів, думок і почуттів, незмінних для всіх часів і народів, котрі виявляються у міфах і віруваннях; по-третє, як незмінна, первісна формоутворювальна основа сприйняття, що виникла як осілий пласт минулого. Синтезовані в єдину цілісність формовияви архетипів утворюють зміст соціальної психіки.

Розгляд соціальної психіки як надперсональної системи, у якій втілений досвід неусвідомлених форм усіх поколінь людства, показує, що через цю архетипову структуру етноси постійно обмінюються культурними досягненнями і життєвими цінностями. У процесі такого обміну упродовж тривалого історичного періоду утворився потужний пласт загальнолюдської культури, цінностей, завдяки якому кожен етнос збагачується сам і збагачує інших.

Регуляційними механізмами такого взаємобміну є моральні норми, релігійні заповіді, демократичні цінності, права і свободи людини.

Якщо ж розглядати архетипову структуру соціальної психіки як продукт історико-культурного розвитку окремого соціуму, його психокультури, то це дозволяє досліджувати соціальну реальність не тільки на свідомому рівні, а й на підсвідомому. “Соціально-психіка, – зазначає О.А. Донченко, – це те живильне тло, з якого індивід бере в готовому вигляді все те, що дає змогу йому вижити, а потім і досягти життєво необхідної внутрішньої структури, як гаранту самоутвердження його індивідуальності” [11, с. 69]. Отож у функціонуванні цієї психіки на всіх рівнях індивід, етнос, нація та соціум постійно обмінюються психічною енергією і життєвими цінностями. У процесі такого безперервного обміну вони із величезної кількості можливостей реалізують якусь одну: індивід стає неповторною особистістю, а етнос і нація збагачують усі форми своєї життєдіяльності, роблять їх універсальними засобами для формування неповторних особистостей у наступних поколіннях етносів і націй.

Оскільки соціально-психіка синтезує у собі психіку індивіда, етносу і нації, то її спільними елементами є трансперсональні конструкти – глибинні психомотиваційні орієнтації суб'єктів зазначеної взаємодії, котрі, на думку О.А. Донченко, регулюють їх відношення до соціальної реальності. Соціально-психіка досить тонко реагує на ставлення індивідів, етносів і націй до соціальної реальності, що виражається в їх різних психоемоційних станах – схваленні, радості, піднесення або ж, навпаки, у протидії, обуренні, тривозі, злості й аж до всенародного збурення. Кожний психоемоційний стан спричинений певним архетипом соціальної психіки. “Жодний індивід чи соціальна група неспроможні вільно, лише за власним бажанням, винайти нові (такі, яких би не було в архетипі) форми вирішення конфліктів і дисонансів” [11, с. 85]. Водночас ядром кожної із психоемоційних форм є “співпадіння” душевного настрою, способу світовідчужування і стилю мислення особи чи соціуму із завданнями й умовами виживання і соціального прогресу нації [35, с. 7].

Психіка соціуму – це, насамперед, нелінійна система, котра функціонує у невербалізованому інформаційному режимі і змістовно

залежить від генетичного коду цього соціуму. Головним у нелінійному підході до вивчення саморегуляційних систем є принцип точної відповідності нелінійного характеру, згідно з яким єдність і неподільність етнонаціональної і соціальної складових психіки виражається такими поняттями, як інформація та архетип. Інформація актуалізується лише за умови адекватності, своєчасності й необхідності сигналу для обох сфер психіки – індивідуальної і соціальної. Її носієм є менталітет, з допомогою якого з'являється можливість пояснювати такі надскладні феномени як “національний характер” та “національна ідея”. А.В. Фурман пише, “що вияв ментальності будь-якого рівня (особа, група, етнос, нація, соціум, людство) невід’ємний від актуальної соціокультурної ситуації, яка по-різному спричиняє (“провокує”) розвій національного характеру чи етнічної архетипності” [36, с. 13].

Холономний підхід має необмежені можливості для дослідження етноментальностей, тому що розглядає психокультуру нації у метачасовому вимірі. Завдяки тотальній присутності психодуховності у часі, минуле і майбутнє настільки контурно присутні в теперішньому, що минуле неможливо зрозуміти без урахування ролі сучасного, а майбутнє, – не спираючись на досвід минулого. Етнічний менталітет – це багатовимірний інформаційно-психічний структурний комплекс, що плекає і репрезентує історичний досвід “різної значущості та міри впорядкованості, інтенсивності і ступеня усвідомленості, глибини каузальних та акаузальних зв’язків, котрі всі разом утворюють таку надскладну цілісність, як етнічна ідентичність” [25, с. 77].

Одна з форм вияву етнічної ідентичності – етнічний менталітет, котрий утворюється як нескінченна інтеграція свідомих та несвідомих психічних змістів, у тому числі й спричинених архетипічними смислоутворювальними успадкованими варіантами можливих реакцій на реальність. Архетипічні символи є одночасно значимими як для побудови індивідуальної ідентичності, так і для трансформації й колективного виміру етнічної ідентичності – ментальності.

Актуальність нелінійно-холономного способу пізнання сутності української національної ідеї у її співвідношенні з глибинними психологічними пластами, або її “живильними джерелами”, котрими є архетипи і менталітет, зумовлена, принаймні, такими двома моментами: по-

перше, теорія національної ідеї буде абстрактною, якщо вона не корелюватиме з глибинними основами колективного несвідомого. “Щоб ідея нації сполучилася з народним інстинктом, – зазначав Д. Донцов, – вона мусить черпати свій зміст не з відірваних від життя теорій, а з тайників національної психіки, з потреб нації, з ірраціональної волі до життя й панування” [12, с. 337]; по-друге, потужна “міксеризація” економік, технологій, культур, яка здійснюється в сучасних глобалізаційних процесах актуалізує проблему не тільки збереження національної культури, а й збагачення національної ідентичності, знаходження свого місця серед інших ідентичностей. Як слушно зауважує Борис Попов, “збереження культури є збереженням, насамперед, етнічності, а значить і – ментальності, й – архетипності” [13, с. 64].

Психокультурна єдність індивіда, групи, етносу, нації функціонує на генетичному рівні і водночас визначає етнічну ідентичність і спричинюється нею. Дослідники національної ідеї (Д. Донцов, В. Липинський та ін.) звертали увагу на те, що ідея “лише тоді оволодіває психікою даного покоління, коли впливає органічно з його найглибших психічних потреб і охоплює його нескристалізовані бажання” [10, с. 298]. Паттерни останніх як неусвідомлених потягів знаходяться у глибинних психічних пластах колективного несвідомого – в архетипі. Етнічний вираз архетипності виявляється в сукупності душевно-культурних символів та образів національного буття, через які життя кожного народу наповнюється почуттями смислозаданості й доцільності. Існуючи як колективне несвідоме, вони створюють підґрунтя душевної рівноваги етносу. “Архетип, – пише Юлія Мединська, – розглядається як організуючий принцип, форма, що готова вмістити наперед заданим чином онтологічний зміст, структуруючи у такий спосіб життєвий час і простір, виступаючи одночасно основою і розвитку, і стагнації” [25, с. 34].

На основі архетипічних паттернів (комплексів можливих психореакцій) формуються типові риси національного характеру, поведінка, традиції, що передаються із покоління в покоління і перебувають у підґрунті установок, ціннісних орієнтацій та устремлень. Як елементи національного характеру, вони мають глибинні психічні основи, об’єктивуються у формі символів і значень, артикулюються як

прагнення, містять узагальнений досвід предків. До архетипів, характерних для українського етносу, можна віднести такі образи: Берегиня, Лада, Герой-Козак, Мати, Батько, Земля-годувальниця тощо. Видатний український учений Михайло Грушевський пише, що “в народнопоетичному календарі, особливо веснянім, у нас заховалося доволі багато останків старого, архаїчного, що звідси цілком певно, коли не текстуально, то типологічно, походить з дуже старих часів” [9, с. 119]. У глибині віків на цій архаїчній першоснові формувався етнічний світогляд, котрий утвердився в обрядах, пісенній творчості, традиціях і звичаях, “які наскрізь переткані магічно-натуралістичними поглядами” [9, с. 111].

Історично першим, неререфлексованим, а тому традиційним для антропології, етнології та етнографії архетипом етнічної культури, є Земля. Не просто територія, ділянка землі, що має природні чи етнокультурні обмеження, простір розселення етносу, а сакральна реальність, яка в кожного етносу (залежно від різновиду занять на початкових стадіях етногенезу) набуває своїх неповторних рис. Так в українців споконвіку складався архетип ставлення до Землі як до чогось найріднішого, найціннішого, що впливало з її виняткової важливості для життя взагалі. Це спонукало до діалогу з природою і водночас мудрого до неї звертання у практичних справах. Видатний український етнограф, антрополог та археолог Федір Вовк пише: “Земля-мати наша, тому що вона годує людей і тварин. Бити по землі палицею без потреби вважають за великий гріх. Клятьба Землю – найстрашніша клятьба, при тому звичайно цілують Землю, а в деяких місцевостях і з’їдають грудочку Землі на доказ своєї правди. Вираз недовір’я: “Хоч ти Землю їж” – і тепер дуже часто вживають, а побажання – “щоб тебе свята Земля не прийняла – є вираз найбільшої ненависті, і, навпаки, “щоб ся мав як свята Земля” – належить до найкращої доброзичливості” [7, с. 176].

Архетипи “Матері-Землі”, “Батьківщини”, “Родини”, “Дому” (рис. 5), репрезентовані мовою, територією, психоемоційним складом та ін., істотно відрізняють одну націю від іншої. Опосередковані культурою, вони формують індивідуальність етносів, націй, соціумів. Тому культура як трансцендентна сутність нації ніколи не була й не буде абстрактно

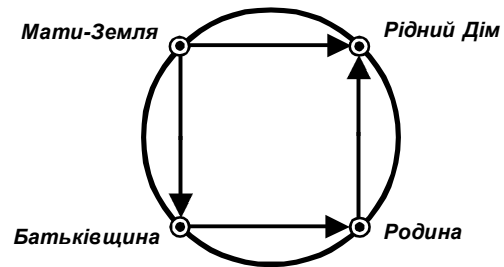


Рис. 5.

Основні елементи архетипності
в контексті української національної ідеї

людською, вона завжди конкретна, індивідуальна, національна і лише в такій своїй якості підіймається до рівня загальнолюдськості. Розмірковуючи над цією проблемою, російський філософ Микола Бердяєв зауважував, що “абстрактно людським, легко трансформованим від народу до народу постає найменш творчий, зовнішньо-технічний бік культури. Навіть великі технічні винаходи національні, ненаціональними є лише технічні застосування цих винаходів, що легко засвоюються іншими народами” [4, с. 155]. Культура здатна своїми засобами відтворювати глибинні структури людської психіки, “дух” і “душу” нації, бо ніяка спільнота, хіба що етнічна, не має такої стійкості як національна.

Розвиток кожної нації, у тому числі й української, як відомо, здійснюється під дією двох чинників – зовнішнього (взаємодія з довкіллям та з іншими націями) і внутрішнього (силою національного духу, потягом до свободи, рефлексією своєї історії й культури). Вони, з одного боку, “уніфікують” спільність, формують стереотипи поведінки, схожість мотивів і соціальних настроїв, з іншого – породжують соціально-психологічні феномени, які відособлюють одну націю від іншої, щонайперше формами діяльності, історією, традиціями, звичаями, віруваннями, ритуалами та іншими ознаками і властивостями, котрі наповнюють реальний зміст національної психокультури. Глибинне занурення у внутрішньо досягнутий вітакультурний пласт досвіду нації, психоемоційне вивільнення його духовної енергії формує націю як “соціумну індивідуальність та універсальність” [37, с. 50].

На основі набутої й актуалізованої психокультури, котра зберігає на уречевленому, інформаційному та енергетичному рівнях всю сукупність історичного досвіду нації, яка

передається від покоління до покоління, і формується менталітет як форма вияву етнічної ідентичності. Визначаючи душевний склад, психічну природу, духовний світ, напрям, спосіб і характер думок, менталітет поєднує в органічну цілісність національні цінності, традиції поколінь, розум, інтелект та волю нації. Стрижнем цієї цілісності є національна ідея – головна передумова збереження національної ідентичності.

Проблема менталітету досліджується в історичному та психокультурному аспектах.

Менталітет (від лат. *mentoly* – розумовий, духовний, психічний) – це така особливість духовного життя людей у соціумі, котра відображає склад їхнього сприйняття і відчуття, прагнення, спосіб світопереживання. “Це – й соціальний характер, й індивідуальність етносу” [36, с. 10], і такий рівень свідомості, який не прорефлексований, не проартекульований, невербалізований, повністю неусвідомлений, потаємний від самих його носіїв. Отож це ще й такий пласт суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття – від вольових дій, учинки – від загального поступу життєдіяльності, а тому люди користуються латентними звичками і прийомами, незважаючи на ступінь їх логічної обґрунтованості [36, с. 41–42].

У концепції менталітету, розробленій Анатолієм Фурманом, продуктивним для нашого дослідження є таке визначення: “Менталітет як сутнісна форма вияву ментальності – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки очікування цього результату, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку нації й водночас глибинне джерело розвитку культури як системи надбіологічних програм життєактивності” [36, с. 43], що реалізуються у сферах поведінки, діяльності, спілкування і наскрізь пронизані українською національною ідеєю. При цьому орієнтири на майбутнє чіткі й ефективні за умови збереження культурних цінностей, досвіду минулого, історичної пам’яті. Тому на основі об’єднаних національною ідеєю базових елементів менталітету здійснюється модернізація національного життя, вдосконалюється теорія і практика нації – і державотворення, нація виборює гідне місце у поступі загальнолюдської цивілізації. Все це вимагає від української держави створення сучасних соціально-економічних технологій,

соціокультурних структур, інститутів, які б давали змогу нації виступати не лише в ролі поліетнічної спільноти, а й справжнім господарем своєї долі, котрий знає, приймає та реалізує самобутнє історичне покликання.

З досвіду минулого очевидно, що український менталітет утверджує не тільки позитивні схеми життєдіяльності, форми світовідчуття і світосприйняття, а й такі, що гальмують, перешкоджають народові створювати нове, вписуватися в загальноцивілізаційний процес. На менталітет нації негативно вплинула політика русифікації, що сприяла формуванню меншовартості, пасивності, бездуховності, “а отже, чванство, самолюбство, які межують з рабською приниженістю, улесливістю та егоїзмом, дегуманізація взаємин між собою, з природою, з Богом, а відтак зрада національних інтересів” [36, с. 49]. Негативною рисою етноменталітету є й надмірна емоційність. Життєвий досвід років незалежності виявив потужну руйнівну силу емоційної амбітності українців у будь-якій сфері життя, особливо у політичній та правовій.

Імперативними канонами національної ідеї є принципи внутрішньої свободи, свідомого дотримання Божих і людських законів, норм демократії. Тоді можливий позитивний вплив єдиного компонента національної ідеї на ментальність нації, котрий виявляється в тому, що через закон, мораль, християнське вірування вона не дозволяє національним почуттям реалізуватися у формах гніву, нетерпимості, конфронтації між людьми однієї нації, однієї віри. На основі любові і злагоди як універсальній вимозі християнства споконвіку об’єднувалися українці. Благодатна сила віри, рятувальна здатність високої духовності протистоїть як надмірному самолюбству, так і нерозумній амбітності. Емоційність у будь-якій сфері діяльності не повинна переходити межу розумного, вихід за яку перетворює її в антипод, адже все розумне обмежене, безмежною є тільки дурість.

Розглянута під таким кутом зору національна ідея нейтралізує негативні риси етнічного менталітету через систему виховання, освіти, привласнення норм моралі, права, а тому не лише утверджує в повному обсязі все “українське”, а й уможливує його функціонування і збагачення в динамічно швидкоплинному національному бутті. Загалом показником

зрілості нації є її здатність рішучими діями позбавлятися недоліків. Ломка усталених негативних стереотипів мислення, сприйняття і поведінки людей здійснюється і на підсвідомому рівні, супроводжуючись явним психологічним дискомфортом. Мовиться про формування нових структур свідомості, збагачення ментальності у її національно-духовному спрямуванні та психосоціальної суверенності. Осмислюючи відновлювані тенденції в українському соціумі, відомий український учений і державний діяч Микола Жулинський зазначає: “Головна опора у цьому процесі формування нової – державницької, українсько-центричної свідомості нації лягає на мову, культуру, історичну пам’ять, національні базові цінності, які й виробила традиційна система світосприймання, сформувала український суспільний менталітет” [14, с. 39].

Національна ідея, на протигагу науковій, яка зосереджена на “загальному”, відстороненому від виняткового, поєднує загальне й унікальне, неповторне й закономірне. Для сприйняття етносом культурних цінностей інших потрібен період творення ним своїх власних цінностей як основи сприйняття, осмислення і використання іншоетнічних норм, зразків і цінностей. У кожного етносу є такий набір останніх, що не підлягає “експортно-імпортному” обміну, запозиченню чи передачі його в готовому вигляді. Кожен етнос творить власний “ціннісний кодекс” самостійно, тобто виробляє ту духовно-душеву субстанцію, якою є ковітальна етноментальність.

Архетипи, як відомо, сприяють етновідбору певних видів поведінки, діяльності, спілкування людей. Виникають вони як сукупність звичок, особливостей побуту, специфічних форм діяння, що передаються від покоління до покоління. З часом вони закріплюються, схематизуються в таких нормативних утвореннях, як традиції, ритуали, обряди, звичаї, вірування. В них кодуються еталони суспільно схваленої поведінки, що зберігаються, транслюються і втілюються у реальність через соціальні інститути – установи освіти, виховання, сім’ї, моралі, релігії, права, політики тощо. У цьому сенсі дослідження колективного несвідомого має важливе практичне значення. Адже існування і функціонування архетипів значуще для наступності поколінь. Згадана наступність – це історично зумовлена і створена самим наро-

дом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на таку організацію їх життєдіяльності, що заснована на етнічній і громадянській єдності. Для забезпечення наступності поколінь потрібна система національного виховання, котра у оргдіяльнісному контексті української національної ідеї центрується довкола багатовікових традицій народу, надбань народної педагогіки, взірців виховної мудрості українського загалу і серцевинно-виховний ідеал.

Видатний український педагог і психолог Григорій Ващенко зазначає, що у процесі виховання молоді головна увага повинна приділятися національно-державницьким цінностям. Тільки на основі великих ідеалів може утворитися міцна, цілісна особистість. На думку вченого, такими ідеалами національного виховання є:

1) державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя;

2) вільне об’єднання всіх українців, незалежно від їхнього територіального походження, церковної належності, соціального стану в одну спільноту, котра пройнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом;

3) справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві, забезпечував особисті права й волю кожного громадянина, сприяв розвитку й прояву його здібностей;

4) справедливий соціальний устрій, при якому неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства;

5) високий рівень матеріального виробництва і його справедлива організація, що забезпечувала б матеріальні потреби всіх громадян;

6) розквіт духовної культури українського народу, науки, мистецтва, освіти; піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною у світі;

7) високий морально-релігійний рівень українського народу;

8) високий рівень здоров’я українського народу, зведення до мінімуму захворювань і смертності [6, с. 174–175].

А Олександр Нельга акцентує увагу на етнічно-національних цінностях, які потрібно прищеплювати молоді. Вони є такими: рідна мова, рідна природа, рідна країна – Батьківщина; рідна історія, з її видатними діячами та знаменитими подіями; рідна література; рідна

пісня; сім'я-родина; любов до праці та інші загальнолюдські цінності; повага до релігії свого народу; повага до звичаїв свого народу; вміння позбавлятися архаїзмів та помірковано ставитися до нового [див. 27, с. 53].

У процесі реалізації виховної концепції наступності поколінь формування етнічного менталітету як на рівні особи, так і групи є невід'ємним надзавданням, вирішення якого залежить “від актуальної соціокультурної ситуації, яка по-різному спричиняє розвій національного характеру чи етнічної архетипності” [36, с. 13]. Під час оволодіння культурою менталітет сприяє розвитку рефлексії кожного громадянина щодо основного запитання: хто він є у цій країні? З урахуванням індивідуальних психологічних особливостей, темпераменту і рис характеру, особистісного світосприйняття та освоєння надбань свого етносу крізь менталітет утверджується або раціонально-критичне ставлення особи до світу культури свого народу, або безумовне прийняття її на віру.

Отже, залежно від особистої позиції, властивостей світосприйняття та ґрунтовності привласнення культурних цінностей і сформованого складу мислення, можливий різний рівень ідентифікації представників того чи іншого етносу із своїм національним чи соціальним доквіллям. Однак і в тому, і в другому випадках головна функція менталітету – плекання у конкретного представника етносу усвідомлених місця і ролі особистого “Я” у системі координат “Ми” – “Вони”, “Свої” – “Чужі”. Особистісні спрямування у цих координатах зреалізуються у двох напрямках – менталітет як **результат** культурного розвитку індивіда і водночас як **процес** освоєння ним надбіологічних програм життєдіяльності.

ВИСНОВКИ

Обстоюваний нами чотириаспектний підхід до з'ясування сутності української національної ідеї дає змогу зробити такі висновки.

1. Ідея – ефективний засіб пізнання такого складного, історично зумовленого, соціокультурного, нелінійно самоорганізаційного утворення, як нація. Перелік змістових ознак поняття “нація” не дає знання її глибинної суті. Для цього необхідне те “живильне” тло, котре

синтезує в єдину цілісність основоположні, базові, константні характеристики нації. Таким об'єднувальним ферментом є *ідея нації*, або *національна ідея*.

2. Ціннісний підхід до з'ясування сутності української національної ідеї вказує на її динамічну структуру, що центрується довкола взаємодії соціального суб'єкта, котрий прагне самовдосконалення, і соціального об'єкта, що підлягає поліпшенню. У цьому сенсі *базовими цінностями* української національної ідеї є людина, етнос, нація, Рідна Земля, Батьківщина, Родина, Рідний Дім та ін., що утверджують неподільну єдність національної свідомості та культурно-історичну динаміку розвитку нації як самотньої спільноти.

3. Має місце змістово-логічний зв'язок понять “етнос – нація – народ” та “держава – нація – народ”, котрий вказує, що *національна держава* організовує етнос у націю, надає стихійним проявам його життєдіяльності чіткої національної спрямованості, творить з поліетнічної маси свідомих громадян. У цьому аспекті теоретизування етнічна і політична парадигми взаємодоповнюють і взаємозбагачують одна одну: культурна окремішність веде до державно-політичної соборності, а політична самодостатність – до культурної і національної єдності.

4. Використання понять “архетип”, “менталітет”, “соціетальна психіка”, “психокультура” дає змогу виділити принаймні два виміри української національної ідеї: а) найглибший, що наповнений універсальними архетипічними структурами, і б) середній, на якому розвитково функціонує зміст національного менталітету. Тому досліджувати аналізовану ідею лінійно-детерміністським способом неможливо; найкращі результати може дати застосування синтетичного, циклічного, холономного підходу.

1. Абушенко В.Л. Аксиология // Новейший философский словарь: 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

2. Абушенко В.Л., Кацук Н.Л. Концепт // Новейший философский словарь: 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

3. Апанович В.Г. Козацтво: ментальність українського народу // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 104–108.

4. Бердяєв М. Національність і людство // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 154–157.

5. Братасюк М. Історична доля та дух етносу // Культурне відродження в Україні: – Тернопіль: Джура, 1993. – 220 с.

6. Ващенко Г. Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. – Т. І. Третє видання. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 192 с.

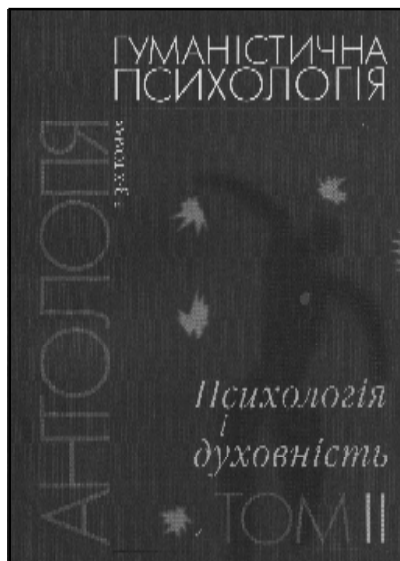
7. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

8. Грабовська С., Грабовський С. Екологічна ідея як націотворча потуга // Розбудова держави. – 1997. – № 3. – С. 18–22.

9. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.
10. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Т. 1 – К.: Либідь, 1993. – 392 с.
11. Дембицький Д. Дмитро Донцов та українська національна ідея // Українсько-історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М.М. Алексієвця. – Ч. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с.
12. Донченко О. Психологія трансперсональних конструктів // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 44–104.
13. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон, 1966. – 508 с.
14. Життя етносу: соціокультурні нариси / Б. Попов, В. Ігнатів, М. Степко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.
15. Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності / Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 90–99.
16. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основа, 1993. – 126 с.
17. Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993. – 559 с.
18. Костомаров М. Книги буття українського народу / Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 544.
19. Кубасевський М. Роль української національної ідеї у процесі єднання національно-державницьких сил // Сучасні політичні процеси в Україні й проблеми єдності національно-державницьких сил. – Тернопіль: Джура, 2000. – С. 39–48.
20. Кубасевський М. Аксиологічний вимір української національної ідеї // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С. 182–190.
21. Лазарук А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 19–37.
22. Липинський В. Листи до братів хліборобів. – Відень, 1926. – 580 с.
23. Лук М. Національна ідея в духовній культурі України середини XIX – початку XX століття (філософський аналіз) // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 245–252.
24. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.
25. Мединська Ю. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 50–117.
26. Нариси з історії української ідеї / За ред. В. Солдатенка. – К., 1996. – 368 с.
27. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997. – 368 с.
28. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
29. Паушук А. Проблема “істинного чловька” у філософській концепції Григорія Сковороди / Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів: Видавництво НТШ у Львові, 1991. – С. 181–200.
30. Попов Б. Альтернативна модель етносу та людини // Філософська думка. – 2001. – № 4. – С. 37–54.
31. Ребет Л. Теорія нації. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. – 160 с.
32. Тимошенко О. Національна ідея як філософсько-культурна парадигма духовного відродження України // Філософська думка. – 1999. – № 1–2. – С. 101–118.
33. Степко М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 251 с.
34. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В. Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – С. 264.
35. Філософській лексиконь. – Том первый. – Санкт-Петербург, 1859. – 536 с.
36. Фурман А. Психокультура української ментальності: Наукове видання. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
37. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3–4. – С. 20–58.
38. Щедровицький Г. Методологічна організація системно-структурного дослідження // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 30–49.
39. Юнг К. Либидо, его метаморфозы и символы / Под общ. ред. Белкина А.И., Решетникова М.М. – СПб.: Восточноевропейский институт психоанализа, 1994. – 416 с.
40. Яременко В. Український комплекс “Хама та Яфета” та сучасне державотворення // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 83–89.

Надійшла до редакції 13.06.2005.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ



Гуманістична психологія: Антологія: В 3-х т.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г. Костюка АПН України; За ред. Р. Трача, Г. Балла. — К.: Пульсари, 2001. — Т. 2: **Психологія і духовність:** (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / Упоряд.: Г. Балла, Р. Трач. — 2005. — 279 с.

В антології зібрано праці, що належать як класикам психології та філософії ХХ століття, так і дослідникам і практикам, котрі працюють нині. Висвітлюється в різних аспектах зміст категорії «духовність» і розкривається значення спірання на духовність у безпосередній практичній роботі з людьми, які потребують психологічної допомоги.

Адресовано психологам, студентам, котрі вивчають психологію.